

TEFSİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Tafsîr Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2025 (Nisan/April)

Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Oryantalistlerin Kur'an'a Yönelik İddialarına Verdiği Cevaplar Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme: Manastırlı İsmail Hakkı ve Filibeli Ahmed Hilmi Örneği

A Comparative Analysis of the Responses of Late Ottoman Intellectuals to the Orientalists' Claims About the Qur'ân: The Case of Manastırlı Ismail Hakkı and Filibeli Ahmed Hilmi
دراسة مقارنة لردود المفكرين العثمانيين المتأخرين على دعاوى المستشرقين حول القرآن: إسماعيل حقي المنستبرلي والفيلبيلي أحمد حلمي

Ercan ŞEN

Doç. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Ana Bilim Dalı
Assoc. Professor Afyon Kocatepe University Faculty of Theology Basic Islamic Sciences

Department of Tafsîr

Afyonkarahisar, TÜRKİYE

ercansen@aku.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-2583-1540>

 <https://ror.org/03a1crh56>

Atıf / Citation

Şen, Ercan. "Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Oryantalistlerin Kur'an'a Yönelik İddialarına Verdiği Cevaplar Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme: Manastırlı İsmail Hakkı ve Filibeli Ahmed Hilmi Örneği". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/1 (Nisan/April, 2025), 232-253.

<https://doi.org/10.31121/tader.1596834>

Bilgi/ Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş/Received: 05/12/2024

Kabul/Accepted: 17/04/2025

Yayın/Publication: 30/04/2025

Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics, Conflict of Interest and Funding Statement

Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with.

Yazar(lar)ın bir çıkar çatışması yoktur ve yazarlar herhangi bir dış fon almamışlardır.

The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in Sup-port.

İntihal: Tespit edilmemiştir/ No plagiarism detected. (intihal.net).

Lisansüstü Tezlerden Üretilmesi: Üretilmemiştir.

Production from Postgraduate Theses: Not Produced.

Lisans / License

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayımcı / Published by Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz

Geçmişten günümüze oryantalistlerin değişik zamanlarda ortaya attıkları iddialara karşı İslam dünyasının farklı bölgelerindeki ilim adamları tarafından reddiyeler yazılmıştır. Reddiye kaleme alan bu ilim adamları içerisinde son dönem Osmanlı aydınlarından bazıları da yer almıştır. Bu kapsamda Hollandalı oryantalist Reinhart Dozy'nin (ö. 1883) orijinal adı "Essai sur l'Histoire de l'Islamisme" olan ve Abdullah Cevdet'in (ö. 1932) Türkçeye "Târîh-i İslamiyyet" adıyla tercüme ettiği esere İslam'a ve Kur'an'a yönelik iddia ve iftiralarla dolaylı İslam dünyasında ve özellikle son dönem Osmanlı ilmi çevrelerinde pek çok reddiye yazılmıştır. Bu reddiyeler içerisinde Manastırlı İsmail Hakkı'nın (ö. 1912) "Hak ve Hakikat" isimli kitabı ve Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin (ö. 1914) "Tarih-i İslam" isimli çalışması içerikleri ve kapsamı açısından oldukça dikkat çekmiştir. Mezkûr reddiyelerde temelde Dozy'nin dile getirdiği iddia ve suçlamalar merkeze alınırken bunun yanında diğer başka oryantalistlerin iddiaları da muhtelif açılardan cevaplandırılmıştır. Bu çalışmada Osmanlı son dönem ilim ve fikir adamlarından Manastırlı İsmail Hakkı ile Filibeli Ahmed Hilmi'nin oryantalist çevrelerce Kur'an hakkında dile getirilen iddialara verdikleri cevaplara ilişkin Kur'an'ın kaynağı, vahyin mahiyeti, Kur'an'ın üslûp özellikleri, Kur'an'ın muhtevası ve benzeri bazı başlıklar üzerinden söz konusu iki eser merkeze alınarak mukayeseli ve analitik bir yöntemle bazı tespitler ve tahliller yapılmıştır. Araştırmamızda elde edilen bulgulara göre her iki ismin kaleme aldıkları reddiyelerde metod ve muhteva olarak farklı hususların öne çıktığı görülmüş olup Dozy tarafından ileri sürülen eleştirilere dinî, ilmi ve felsefî açılardan çeşitli cevaplar verdikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Oryantalist, Dozy, Reddiye.

Abstract

Throughout history, various claims made by orientalists have been met with scholarly refutations across the Islamic world. In this framework, some of the claims of the orientalists also affected some Ottoman intellectuals, who soon wrote refutations against their views. In this context, the work of the Dutch orientalist Reinhart Dozy (d. 1883), originally titled "Essai sur l'Histoire de l'Islamisme" and translated into Turkish by Abdullah Cevdet (d. 1932) under the title "Târîh-i İslamiyyet", was written many refutations in the Islamic world and especially in the late Ottoman scholarly circles due to its claims and slanders against Islam and the Qur'an. Among these refutations, Manastırlı İsmail Hakkı's (d. 1912) "Hak ve Hakikat" and Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi's (d. 1914) "Tarih-i İslam" attracted much attention in terms of their content and scope. Because in the aforementioned refutations, with Dozy's accusations forming the focal point, while the claims of other orientalists were also tried to be answered from various angles. In this study, a comparative and analytical approach has been adopted to examine the responses of late Ottoman scholars Manastırlı İsmail Hakkı and Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi to the orientalist claims about the Qur'an, focusing on topics such as the source of the Qur'an, the nature of revelation, its stylistic features, and its content. According to the findings obtained in our research, it has been seen that different issues in terms of method and content stand out in the refutations written by both names, and it has been determined that they provided various responses to the criticisms put forward by Dozy from religious, scholarly and philosophical perspectives.

Keywords: Tafsîr, Qur'an, Orientalist, Dozy, Refutation.

الخلاصة

قد كتب العلماء في مختلف مناطق العالم الإسلامي، عبر التاريخ وحتى يومنا هذا، ردوداً على الادعاءات التي أثارها المستشرقون في أوقات مختلفة. من بين هؤلاء العلماء الذين كتبوا إلى رديّة كان هناك أيضاً بعض من مثقفي الدولة العثمانية في الفترة الأخيرة. في هذا السياق، ألف المستشرق الهولندي راينهاردت دوزي (ت. 1883) كتاباً بعنوانه الأصلي "Essai sur l'Histoire de l'Islamisme"، والذي ترجمه عبد الله جودت (ت. 1932) إلى التركية بعنوان "تاريخ إسلاميت". وقد أثار الكتاب العديد من الادعاءات والافتراءات ضد الإسلام والقرآن، مما أدى إلى كتابة العديد من الردود عليه في العالم الإسلامي، وخاصة في الأوساط العلمية العثمانية في أواخر عهدها. بُعِدُ كِتَابُهُ "حق وحققة" لماناسترلي إسماعيل حقي (ت. 1912) وعمل "تاريخ الإسلام" لشيخ بندرزاده فيليبيلي أحمد حلمي (ت. 1914) من بين هذه الردود من الأعمال التي لفتت الانتباه بشدة من حيث محتواها ونطاقها. في الردود المذكورة، تم التركيز بشكل أساسي على الادعاءات والاتهامات التي طرحها دوزي، بالإضافة إلى الرد على ادعاءات مستشرقين آخرين من زوايا مختلفة. إظهاراً للنتائج التي تم التوصل

إليها في بحثنا، تبين أن هناك اختلافات بارزة من حيث المنهج والمحتوى في الردود التي كتبها كل من الاسمين المذكورين، وتم تحديد أنهم قد قدموا إجابات متنوعة على الانتقادات التي طرحها دوزي من النواحي الدينية والعلمية والفلسفية. **الكلمات المفتاحية:** التفسير، القرآن، المستشرق، دوزي، الرد.

Giriş

Tarihi daha eskilere gitse de araştırmacılar tarafından bilimsel bir disiplin olarak oryantlizmin ortaya çıkışı 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl başları olarak gösterilmiştir.¹ Çünkü bu tarihlerden itibaren Batılı araştırmacılar bilimsel yöntemler kullanarak İslam dini ve kültürü üzerine araştırmalar yapmışlar, pek çok İslam klasiğinin neşrini gerçekleştirmişlerdir. Bundan dolayı oryantlistlerin geçmiş asırlara göre İslam dini ve kültürüne ilişkin meydana getirdikleri akademik çalışmalar, son iki asırda hem kemiyet hem de keyfiyet yönüyle önemli ölçüde artış göstermiştir. Söz konusu araştırmalar genelde İslam dünyası özelde de Osmanlı aydınları tarafından takip edilmiş olup bu kapsamda bazı oryantlistlerin eserleri Türkçeye çevrilmiştir.

Son iki asırda oryantlizm çalışmalarının akademik bir disiplin olarak kurumsallaşmasıyla birlikte gerek İslam dünyasına gerekse Doğu'ya yönelik eleştirel mahiyette pek çok çalışma kaleme alınmıştır. Akademik çalışmaların doğası gereği bu dönemdeki oryantlistlerden her birinin yaptığı çalışmalar çoğunlukla bir ilmî alanda uzmanlaşmak şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda oryantlist çalışmalar kimi zaman Hz. Peygamber'in hayatı, peygamberliği, hadislerin kaynağı ve mevsukiyeti kimi zaman da vahyin Hz. Peygamber'e inzali, Kur'an'ın kökeni, Kur'an'ın üslûp özellikleri, kıraat farklılıkları, Kur'an'ın tespiti ve Kur'an'ın sıhhatini koruyup koruyamadığı gibi konularda yoğunlaşmıştır.² Böylelikle onlar Hz. Peygamber'i ve Kur'an'ı hedef alan birtakım iddialar ve ithamlar ortaya atmışlardır. Bunu yaparken İslam'ın modern dünyaya uyum sağlayamadığını göstermek gayesiyle deliller oluşturmak için belirli âyetleri seçmişlerdir. Söz konusu âyetlerin çoğunlukla İslam geleneğinin kadın düşmanlığı ve gayrimüslimlere yönelik şiddeti ön plana çıkardığını ileri sürmüşlerdir.³ Ortaya konan bu iddialara karşı zamanla gerek müstakil reddiye tarzı eserlerde gerekse muhtelif kitapların içinde bulunan bölümlerde ve makalelerde Müslümanlar tarafından cevaplar verilmiştir.

Bilindiği üzere oryantlistlerin İslam hakkındaki iddia, itham ve iftiralarını bilimsel bir bakışla eleştirel tarzda değerlendirme süreci Osmanlı'nın son dönemlerinden günümüze kadar süregelmiştir. Bu çerçevede Ahmet Cevdet Paşa, Namık Kemal, İsmail Fenni Ertuğrul, Filibeli Ahmed Hilmi, Manastırlı İsmail Hakkı ve M. Asım Köksal gibi önde gelen bazı ilim adamlarının telif ettikleri kitaplarda oryantlist iddialar üzerinde durulmuştur. Tahlil ve tenkit içerikli bu çalışmalar aracılığıyla bir taraftan oryantlist iddiaların temelsizliği gösterilmiş, diğer taraftan oryantlizm hakkında çalışma yapan araştırmacıların gerek kaynak gerekse yöntem arayışına katkı sağlanmıştır. Ayrıca oryantlist yaklaşım ve görüşlerin yakından müşahade edilmesine imkân tanınmış, bir reddiye geleneğinin oluşumuna zemin hazırlanmıştır.

Burada şunu söylemek gerekir ki yıllar içinde oluşan oryantlist gelenek ve birikimin üzerinden yükselen bu reddiye geleneğinin Müslüman araştırmacılar için neler ifade ettiği üzerinde müstakil olarak durulması gerekmektedir. Bu noktada çalışmalar yapılırken öncelik-

¹ Yücel Bulut, "Oryantalizmin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 2/3 (2002), 13-38; Naif Yaşar, *Oryantalistlere Göre Kur'an'ın Kaynağı ve Metinleşmesi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 16-17.

² Bk. Selahattin Sönmezsoy, *Kur'an ve Oryantalistler* (Ankara: Fecr Yayınları, 1998); Gökıkr Necmettin vd. (ed.), *Kur'an Araştırmaları ve Oryantalizm* (İstanbul: İfav Yayınları, 2023).

³ Aaron W. Hughes, *Muslim Identities-An Introduction To Islam* (Newyork: Columbia University Press, 2013), 86-87.

le her iki taraf arasındaki ön kabuller ve paradigma farklılıkları göz önünde bulundurulmalıdır. Çeşitli açılardan yapılan mukayeseler sonucunda ise Batılı araştırmacılarca oluşturulan oryantalist birikimin Müslümanlar tarafından nasıl değerlendirilmesi gerektiğine ilişkin yeni bakış açıları ve açılımlar ortaya konabilir.⁴

Bu çalışmada Reinhart Dozy'nin (ö. 1883) oryantalist iddialarının Osmanlı-Türk aydınları ve ilim adamları tarafından tanınmasında ciddi rolü bulunan ve 1908 yılında yayımlanan *Târîh-i İslamiyyet* isimli kitabında Kur'an hakkında dile getirdiği iddialardan bazıları üzerinde durulacaktır. Ardından reddiye mahiyetinde ele alınan mezkûr iki eser özelinde bunlara verilen cevaplar mukayeseli bir şekilde değerlendirilecektir. Burada şunu ifade edelim ki, İslam tarihi ile ilgili bölümleri çoğunlukta olduğu için Dozy'nin kaleme aldığı *Târîh-i İslamiyyet* esasında bir tarih kitabı olarak öne çıkmış olsa da içerdiği konular itibarıyla İslami ilimlerin çoğunu ilgilendirmektedir. Sözgelimi kitapta geçen Kur'an'a ilişkin çeşitli değerlendirmeler, hadisler ve menkıbeler tefsir ve hadis ilimlerinin alanına girerken inanç ve ibadet bölümleri kelim ve fıkıhın kapsamına girmekte, İsmâîlîlik, Sûfilik ve Vehhâbîlik gibi başlıklar da İslam Mezhepler Tarihi disiplini ilgilendirmektedir.

Çalışmamızda bu eserin seçilmesinin bazı gerekçeleri bulunmaktadır. Bunlardan birisi söz konusu eserin o dönemde bir oryantalistin Kur'an'a bakışını özetler mahiyette olmasıdır. Diğerisi ise İslam'a, Hz. Peygamber'e ve Kur'an'a yönelik itham ve iftiralar içeren bu eserin tercüme edilmesinin Müslümanlar arasında büyük bir öfkeye yol açmasıdır. Özellikle Osmanlı entelektüel çevrelerinde ve yazılı basınında *Târîh-i İslamiyyet*'in yazarını ve mütercimini eleştiren çok sayıda makale ve yazı kaleme alınmak suretiyle ciddi bir reddiye müktesebatının oluştuğu bilinmektedir. Bu müktesebatın muhtevasına yakından bakıldığında kendi içinde bazı farklılıklar taşıdığı görülecektir. Zira kimi reddiyelerde Dozy'nin iddia ve iftiraları gündeme getirilirken kimi reddiyelerde ise daha çok kitabın mütercimi Abdullah Cevdet'in hedef alındığı müşahade edilmektedir.⁵ Buna karşılık Manastırlı İsmail Hakkı ve Filibeli Ahmed Hilmi gibi ilim ehli tarafından kaleme alınan reddiyelerde ise doğrudan Dozy ve Abdullah Cevdet hedef alınmak yerine daha çok onların görüşlerine odaklanılmış ve kitaptaki iddialara cevaplar verilmiştir.

Müsteşrik Dozy'nin İslam'a ve özellikle Kur'an'a ilişkin iddia ve ithamlarına karşı verilen cevapları ele alan bazı akademik çalışmalara ve içeriklerine kısaca değinmek çalışmamızın kapsamını göstermesi açısından faydalı olacaktır. Bir yönüyle konumuzla alakalı çalışmalardan ilki Dozy'ye yapılan reddiyeleri çeşitli yönlerden inceleyen bir yüksek lisans tezidir. İslam tarihi perspektifiyle yapılan bu çalışmada Dozy'nin görüşlerine karşı itiraz mahiyetinde kaleme alınmış bazı kitap ve makaleler merkeze alınmak suretiyle bu reddiyelerdeki temel konular incelenmiş, bunun yanı sıra söz konusu reddiyelerin dil, üslup, yöntem ve kaynak yönünden tahlili yapılmıştır.⁶ Başka bir yüksek lisans tezinde Dozy'nin *Târîh-i İslamiyyet* adlı eserindeki felsefi görüşlere ilişkin İsmail Fenni Ertuğrul, Filibeli Ahmed Hilmi ve Manastırlı İsmail Hakkı'nın getirmiş olduğu felsefi eleştirilere yer verilmiş, söz konusu isimlerin bu eleştirilerdeki amacı, izledikleri felsefi ve bilimsel yöntemler incelenmeye çalışılmıştır.⁷ Ge-

⁴ Bahsedilen nitelikte bir çalışma için bk. Necmeddin Salih Ekiz, "What Do Orientalist Qur'anic Studies Mean For a Muslim?", *Journal of Tafsir Studies* 7/Special Issue (2023), 305-351.

⁵ Fatih Çimen, "Dozy'nin Hz. Peygamber ve Hadislere Dair Bazı İddialarına İsmail Fenni Ertuğrul'un Cevapları", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2021), 239.

⁶ Muharrem Samet Bilgin, *Dozy'e Yazılan Türkçe Reddiler* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

⁷ Betül Ceylan, *Reinhart Dozy'nin Tarih-i İslamiyyet Adlı Eserinin Felsefi Açısından İncelenmesi (İsmail Fenni, Manastırlı İsmail Hakkı, Filibeli Ahmed Hilmi Örneği)* (Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

nel nitelikli bu çalışmaların yanı sıra doğrudan konumuzu ilgilendiren çalışmaları da mutlaka zikretmemiz gerekir. Bunlardan ilki Hakan Uğur'un çalışmalarıdır. Uğur, çalışmalarında son dönem Osmanlı aydınlarından İsmail Fennî Ertuğrul'un Dozy'nin İslam hakkındaki pek çok iddiasını gündemine aldığı Kitab-ı İzâle-i Şükûk adlı eseri çerçevesinde Kur'an'a ilişkin it-hamlarına İsmail Fennî Ertuğrul'un dile getirdiği cevapları belirli başlıklar altında çeşitli yön-leriyle irdelemiştir.⁸ Bilindiği üzere İsmail Fennî Ertuğrul'un bu eseri Kur'an ve özellikle Hz. Peygamber'e dair Dozy'nin eleştirilerini ciddi şekilde değerlendirmekte ve esaslı cevaplar içermektedir.⁹

Ayrıca Yasin Yılmaz, kaleme aldığı benzer nitelikli üç makalenin ilkinde Filibeli Ah-med Hilmi'nin Tarih-i İslam isimli çalışması bağlamında Dozy'nin Hz. Peygamber'e yönelik iftiralarına karşılık ortaya koyduğu bazı cevapları irdelerken, ikincisinde Filibeli'nin Dozy ve müsteşriklerin iddialarıyla ilgili bazı mülahazalarına yer vermiş, üçüncüsünde ise Filibeli'nin Dozy başta olmak üzere bazı Batılı müelliflerin Hz. Peygamber, Kur'an-ı Kerim ve vahyin keyfiyeti ile ilgili bazı görüşlerine verdiği cevaplar üzerinde durmuştur.¹⁰ İsmail Fennî Ertuğ-rul'un Dozy'nin sünnet ve hadislerle ilgili iddialarına yanıtlarını ele alan bir çalışmada ise Ertuğrul'un Dozy'nin iddialarına verdiği cevaplar bazı başlıklar altında ele alınmıştır.¹¹ Bahsi geçen bu çalışmalara karşılık bizim çalışmamız ise sadece Manastırlı ve Filibeli'nin Kur'an'ı savunmak amacıyla verdikleri cevapları mukayeseli bir şekilde konu edinmektedir. Aynı za-manda çalışmamızda her iki ismin Kur'an'a yönelik oryantalist iddiaları nasıl algıladıklarının yanı sıra Dozy'nin iddialarına karşı verdikleri cevaplarda nasıl bir sistematik takip ettikleri, üsluplarının niteliği, reddiyelerinin ilmî bir hüviyet taşıyıp taşımadığı hususları üzerinde du-rulmuştur.

1. Reinhart Dozy ve Târîh-i İslamiyyet İsimli Eseri

1820 yılında Leiden'de doğan Pieter Anna Dozy (1820-1883), ana dili Flemenkçe'nin yanı sıra ileri derecede Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Portekizce bilen birisidir. Leiden üniversitesinin çeşitli kademelerinde görev alan Dozy, Arap tarihi ve kültürü ile söz-lük alanlarında çalışmalar yapmış, bunun yanında Kuzey Afrika ve Endülüs tarihi alanında öne çıkmış uzmanlardandır. Çalışmalarında İslam dini ve Hz. Peygamber hakkında menfî bir

⁸ Hakan Uğur, "Osmanlının Son Döneminde Oryantalistlerin Kur'an Hakkındaki İddialarına Karşı Osmanlı Ulehasının Yaptığı Çalışmalar-İsmail Fennî Ertuğrul Örneği", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-II* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013), 507-548; Hakan Uğur, "Oryantalist Dozy'nin Kur'an Hakkındaki İddialarına İsmail Fennî Ertuğrul'un Verdiği Cevaplar", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2019), 399-428; Hakan Uğur, "Avrupa'da Oryantalizmin Ortaya Çıkışı ve Dozy'nin İslam'ın Aslılığı Hakkındaki İddialarına Karşı İsmail Fennî Ertuğrul'un Savunma-sı", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2019), 175-195.

⁹ İsmail Fennî Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk: Dozy'nin Tarih-i İslamiyyet'i Üzerine Reddiye* (İstanbul: Orha-niye Matbaası, 1928).

¹⁰ Yasin Yılmaz, "Filibeli Ahmet Hilmi'nin Tarih-i İslam Özelinde Dozy'nin Hz. Peygamber'e Yönelik İddia-larına Verdiği Bazı Cevaplar", *Kesit Akademi Dergisi* 8 (2017), 37-60; Yasin Yılmaz, "Filibeli Ahmet Hil-mi'nin Tarih-i İslam Adlı Eseri Özelinde Dozy ve Müsteşriklerin İddialarıyla İlgili Bazı Mülahazalar", *Tur-kish Studies* 12/2 (2017), 283-300; Yasin Yılmaz, "Batılı Münekkittler ve Dozy'nin Kur'an-ı Kerim, Vahiy ve Hz. Muhammed'e Yönelik Tenkitlerine Müslümanların Cevabı: Filibeli Hilmi Örneği", *Dini Araştırmalar Dergisi* 22/55 (2019), 77-95.

¹¹ Çimen, "Dozy'nin Hz. Peygamber ve Hadislere Dair Bazı İddialarına İsmail Fennî Ertuğrul'un Cevapları", 225-242.

izlenim oluşturan Dozy din, vahiy, nübüvvet gibi konuların yanında İsmâîlîlik, Dürzîlik ve Karmatîlik gibi mezhepler üzerinde de çalışmalar yapmıştır.¹²

Dozy, İslam ve Hz. Peygamber'in hayatı hakkında 1863 yılında Hollanda'da Flemenkçe olarak De Voornaamste Godsdiensten: Het Islamisme adlı eserini yayınlamıştır.¹³ Söz konusu çalışma 1879 yılında Essai sur l'histoire de l'islamisme (İslam Tarihi Üzerine Deneme) adıyla Fransızcaya tercüme edilmiştir. Dozy'nin bu kitabında ele aldığı meseleleri sathî bir şekilde değerlendirildiği belirtilmiştir. Hatta söz konusu eserinde dinleri töhmet altında bırakan yönelişinden dolayı ateist olmakla itham edilmiştir.¹⁴

Kur'an ve Hz. Peygamber hakkında radikal ve saldırgan bir tutum içinde olan ve Oryantalistler içinde en çok tepki alan isimlerden biri olan Reinhart Dozy'nin bu eseri Abdullah Cevdet tarafından 1908 yılında Târih-i İslamiyyet adıyla Türkçeye çevrilmiştir.¹⁵ Kitabın mütercimi Abdullah Cevdet "İfâde-i Mütercim" adıyla kaleme aldığı mukaddimede Müslümanların dinî duygularını aşağılayıcı bazı sözler kullandığı¹⁶ için tepkilere maruz kalmış, aynı zamanda kitabın İttihat ve Terakki mensubu ve Jön Türk hareketinin önde gelenlerinden bir isim tarafından Türkçeye çevrilmiş olması bu reaksiyonları daha da çoğaltmıştır.¹⁷ Öte yandan Dozy'nin bu eserinin Türkçeye tercüme edilip yayımlanmasının, başta Osmanlı olmak üzere İslam dünyasında din karşıtı eserlerin eleştirilmesi geleneğinin başlamasına sebep olduğu da belirtilmiştir.¹⁸ Bu eser temelde Hollanda kamuoyuna İslam'ı tanıtmak için kaleme alınan popüler nitelikli bir çalışma olup Türkçeye çevrilen ilk oryantalist çalışmalar arasında yer almıştır. Tercüme edilmeden önce tanınmayan bu eser, Türkçeye çevrildiği zaman Osmanlı ilim çevrelerinin gündemine girmiştir.

Dozy, özlü bir İslam tarihi görünümündeki bu çalışmasında genel hatlarıyla din, vahiy, nübüvvet konularının yanı sıra İsmâîlîlik, Dürzîlik ve Karmatîlik gibi mezhebi teşekküllerin oluşumu gibi konulara temas etmiştir. Bunun yanında kitapta gerek İslam gerekse Kur'an ve Hz. Peygamber hakkında pek çok aşağılayıcı ifadelerin ve iftiraların bulunması II. Meşrutîyet'in oldukça dalgalı fikrî ve siyasî ortamında Müslümanlar arasında infiale yol açmış, gelen yoğun tepkiler ve şikayetler üzerine dönemin kabinesinin kararıyla yasaklanmıştır.¹⁹

Osmanlının önde gelen yazar ve düşünürleri önce gazete ve dergilerde bu çeviri ve yazarı hakkında eleştirel yazılar yazmışlar, daha sonra aynı konuda müstakil çalışmalar ortaya koymuşlardır. O kadar ki zaman içerisinde bu eser hem Osmanlı son dönemlerinde hem de Cumhuriyet döneminde hakkında en fazla reddiye yazılan ve tartışılan bir eser haline gelmiştir. Verilen tepkilerin geneline bakıldığında Dozy'nin bu eserine reddiye yazanların tek bir disipline ve tek bir düşünceye sahip olmanın ötesinde çeşitli alanlara mensup kimselerden

¹² Mehmet Özdemir, "Reinhart Pieter Anne Dozy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/513.

¹³ Yılmaz, "Filibeli Ahmed Hilmi'nin Tarih-i İslam Adlı Eseri Özelinde Dozy ve Müsteşriklerin İddialarıyla İlgili Bazı Mülâhazalar", 290.

¹⁴ İbrahim Hatiboğlu, "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Tarih-i İslamiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler", *İslam Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), 201.

¹⁵ Reinhart Pieter Anne Dozy, *Tarih-i İslamiyyet*, çev. Abdullah Cevdet (Mısır: Matbaa-i İctihad, 1908).

¹⁶ Abdullah Cevdet'in yazdığı giriş için bk. Dozy, *Tarih-i İslamiyyet*, 3-8.

¹⁷ Bilal Gökkır, "Modern Dönemde Kur'an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur'an'ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2012), 14.

¹⁸ Özdemir, "Reinhart Pieter Anne Dozy", 9/514; Hatiboğlu, "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Tarih-i İslamiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler", 202.

¹⁹ M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981), 326-327.

oluştugu dikkatleri çekmiştir. Bunun yanında ortaya çıkan bu reddiyelerin belli bir dönemde yoğunlaşmak yerine çeşitli dönemlerde yeni reddiyelerin ortaya çıktığı müşahade edilmiştir. Dozy, akademik bir kimliğe sahip olmasına karşılık bu eserini halkın istifadesine sunmak amacıyla telif ettiği için bilimsel kriterleri öncelemekten uzak durmuş, İslam ve Hz. Peygamber hakkında sahip olduğu önyargılar sebebiyle sık sık yanlış ve taraflı bilgiler vermekten çekinmemiştir.

Osmanlı'nın son dönemlerinde geniş çaplı toplumsal muhalefetle karşılaşan Târih-i İslamiyyet iki cilt ve on dört bölümden oluşmuştur. Eserde ele alınan konular sırasıyla şöyledir: Birinci cildi sekiz bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde Arabistan'ın dinî durumu aktarılırken, ikinci ve üçüncü bölümlerinde Hz. Peygamber'in hicretten önceki ve sonraki hayatı anlatılmıştır. Yine vahyin gelişi ve vahiyle ilgili temel iddialar da bu bölümlerde işlenmiştir. Ayrıca Garânîk olayı, İfk hadisesi ve Hz. Peygamber'in evlilikleri de ikinci ve üçüncü bölümlerde ele alınmıştır. Dördüncü bölümde Kur'an'ın metinleşmesi, hadislerin kitabeti ve anlaşılması, Hz. Peygamber'in mucizeleri ve bu çerçevede Miraç mucizesi üzerinde durulmuştur. Aynı bölümde Hz. Peygamber'in mucizeleri kapsamında Duhâ ve İnşirâh sûrelerinin muhtevasına değinilmiş, bu kapsamda Hz. Peygamber'in kalbinin yarılması ile ilgili rivayetlerin uydurma olduğu ileri sürülmüştür. Beşinci bölümde İslam'ın itikat ve ibadet esasları anlatılmış, altıncı bölümde Hz. Peygamber'in ölümünün ardından gelişen siyasî olaylar ve ilk halife seçiminde yaşananlar, sonraki süreçte raşid halifeler ve sonraki dönemlerde yaşanan hadiselerle temas edilmiştir. Yedinci bölümde itikadî mezheplerden bahsedilmiş, sekizinci bölümde Abbasîlerin ilk yıllarına temas edilmiştir.

Eserin ikinci cildi tamamen İslam tarihi boyunca ortaya çıkmış siyasî ve tasavvufî oluşumlara tahsis edilmiş, bu kapsamda İsmâîlîlik, sûfilik ve Vehhâbîlik üzerinde durulmuştur. Nitekim dokuzuncu bölümde İsmâîlîlik, Karmatîlik hareketleri üzerinde durulmuş; onuncu bölümde tasavvufun doğuşu, kökeni ve gelişiminden bahsedilmiştir. On birinci bölümde Batıda İslamiyet'in yayılması ve gelişmesi incelenmiş, on ikinci bölümde Türklerin İslamiyeti kabulü, Moğolların, Hintlilerin ve Çinlilerin İslam'la ilişkileri irdelenmiştir. On üçüncü bölümde Vehhâbîlik üzerinde durulmuş, on dördüncü ve son bölümde günümüzde İslamiyet konusuna temas edilerek bu kapsamda Şiilik ve Şiilerden de bahsedilmiştir.

Özetlemeye çalıştığımız muhtevadan da görüleceği üzere aslında bu eser sıradan bir tarih kitabı değildir. Aksine bu eser İslam dinini çeşitli yönleriyle anlatmayı gaye edinen muhtasar bir çalışma olup detaylı bilimsel tahliller ve analizler içermemektedir. Bundan dolayı eserde uzun açıklamalardan ziyade, kısa ve özlü bir anlatım tarzı benimsenmiş, yer yer ele alınan konularla alakalı tasvir ve bilgilendirmelere başvurulmuştur. Ele alınan konularla ilgili yapılan analizlerde bilimsel kaygı pek güdülmemiştir.

Burada şu noktanın altı çizilmelidir ki gerek İslam'a gerekse Kur'an'a ilişkin Dozy'nin fikirleri aslında onun özgün düşünceleri olmayıp kendinden önceki oryantalistlerden tevarüs ettiği düşüncelerin klasik bir sentezidir. Zira o, dile getirdiği çeşitli iddialarda kimi zaman Yahudi asıllı müsteşrik Ignaz Goldziher'in (ö. 1921) hocası ve Yahudi modernist hareketinin öncüsü Abraham Geiger'den (ö. 1874) istifade ederken hadislerle yönelik eleştirilerinde ise Aloys Sprenger (ö. 1893) ve William Muir'den (ö. 1905) faydalandığını açıkça beyan etmiştir.²⁰

²⁰ Dozy, *Tarih-i İslamiyyet*, 1/14, 36-37, 107, 135; 2/674, 714.

Târîh-i İslamiyyet'in İslam karşıtı neşredilen ilk tercümelerden olması hasebiyle neredeyse ondan sonraki her çalışmada Dozy'nin bu eserindeki iddialarına bir şekilde yer verilmiştir. Bu iddialara karşı oluşan tepkiler özellikle muhafazakâr çevrelerde kendini göstermiş, hatta kimi ilim adamlarına esere reddiye yazmaları için teklifler götürülmüştür. Kendilerine teklif götürülen ilim adamları arasında Manastırlı İsmail Hakkı, Musa Kazım Efendi, Bereketzade İsmail Hakkı, Babanzade Ahmed Naim gibi isimler yer almıştır. Bu kapsamda Manastırlı İsmail Hakkı Sırat-ı Müstakim dergisinde Dozy'nin bu eserine reddiye yayınlamaya başlamış, daha sonra bu yazılar Hak ve Hakikat başlığı altında bir kitaba dönüştürmüştür.

2. Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Hak ve Hakikat* İsimli Reddiyesi

Osmanlı son dönemi âlimlerinden Manastırlı İsmail Hakkı, ilk öğrenimini Manastırda yaptıktan sonra İstanbul'da medrese eğitimi almıştır. Fatih Camii Hocalığı, Dolmabahçe Camii Vaizliği ve çeşitli yerlerde Arapça, fıkıh, tefsir hocalığı gibi görevlerde bulunmuştur. Manastırlı, ilmî sahadaki gayretlerinin yanında birbirinden farklı alanlarda çok sayıda eser telif etmiş, fikirlerini geniş kitlelere ulaştırmak için sıklıkla yazılı basından faydalanmıştır. Manastırlı kaleme aldığı eserleriyle çağının güncel meselelerine karşı çözümler üretmeye çabalamıştır.²¹

Dozy'nin Târîh-i İslamiyyet'ine karşı kaleme alınmış eserlerden biri toplumun gündemini meşgul eden dinî ve ilmî meselelere karşı duyarlı olan Manastırlıya ait Hak ve Hakikat adlı eserdir.²² Aslında bu eser onun Sırat-ı Müstakim dergisinde yazdığı makalelerden oluşmaktadır. O, derginin yetmiş ikinci sayısından başlayarak yüz on birinci sayısına kadar Dozy'nin eserini eleştirel tarzda bir yazı dizisi yayımlamış, sonra bu yazdıklarını gerekli gördüğü bazı ilavelerle kitaplaştırmıştır. Nitekim kitabın kapağında yazan; "*Dr. Dozy nâmında bir Hollandalının İslâmiyet ile nâşir-i kudsiyet-i mezâhiri hakkında gâyet müfteriyâne ve müzifâne olarak yazmış olduğu bir eser-i telbiskârânenin terviç-i ğaraz-ı fâsidiyle terceme ve neşr olunan kitâb-ı mahûdun müştemil olduğu tecâvüzât ve ebâtılın her birine icâp eden mukâbele ile beraber mebânî-i âliye-i İslâmiyenin hakâyıkına dair tavzihâtı kâfiyeyi kâfil-i müdâfaat-ı ilmiyyeyi hâvidir.*"²³ ifadeleri bu durumu ortaya koymaktadır. Kısaca bu eser, Dozy'nin eserindeki iftira ve ithamlara karşı cevapları içermektedir.

Manastırlının eserindeki Dozy'e yönelik tenkitlere yakından bakıldığında bunların daha çok Hz. Peygamber'in hayatına dair meselelerde yoğunlaştığı görülmektedir. Detaylandırılacak olursa Hz. Peygamber'in doğumu, çocukluğu, çobanlık yapması, kervanlara katılması, Hz. Hatice ile evliliği, oğullarının yaşamama sebepleri, peygamberliği, ümmî oluşu ve Kur'an'ı kendisinin yazdığı gibi hususlar Manastırlının eserinde ele aldığı konular arasında yer almaktadır. Bunların yanında çalışmada, Hz. Peygamber'e yönelik Batı kaynaklı polemik literatürü tarafından ileri sürülen ithamlardan biri olan sara hastalığına müptela olduğu iddiasına²⁴ yönelik detaylı cevaplar yer almaktadır. Bu kapsamda Hz. Peygamber'in öfke sorunu bulunduğu ve sara hastası olduğu, büyük olayların onun dikkatini celbetmediği, sanata ilgi duymadığı, dinî fikirlerin etkisine kapılmaya yatkın olduğu gibi şahsiyeti ile ilgili iddialara da cevaplar verilmiştir.

Manastırlı, Fransızca bilmediği için eserini Dozy'nin kitabının aslına vâkıf olmadan tercümesine istinaden yazmış, bundan dolayı açıklamalarında ihtiyatı elden bırakmayarak

²¹ Ercan Şen, "Manastırlı İsmail Hakkı'nın Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr Adlı Eseri ve Tefsir Usûlüne Katkısı", *İlted: İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53 (2020), 21-23.

²² İsmail Hakkı Manastırlı, *Hak ve Hakikat* (Dârülhilâfêtilaliyye: Sıratı Müstakim Matbaası, 1329).

²³ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 5.

²⁴ Aaron W. Hughes, *Muslim Identities-An Introduction To Islam*, 59.

eserin çevirisinde bazı tahrifler olabileceği ihtimalini göz ardı etmemiştir. Nitekim Abdullah Cevdet'in Dozy'nin kendi orijinal ifadelerinde öyle yer almadığı halde tercüme eklediği bir ibareye âyet dediğini tespit etmiş²⁵ ve bu sebeple Dozy'nin eserinin tercümesinde bir kısım tahrifler olabileceğini aklından çıkarmamıştır.²⁶

Manastırlının reddiyesinin kimi yerlerinde eserin mütercimi Abdullah Cevdet hakkınca, "...irtidâdını bir kez daha ilân ediyor."²⁷ ve eserin müellifi için, "Dozy namındaki şarlatan..."²⁸ demesi ve kitabın sonlarına doğru, "Of! Lânet olsun. Artık yazamayacağım..."²⁹ gibi sözler kullanması değerlendirmelerinde zaman zaman hislerine mağlup olduğunu göstermektedir.

3. Filibeli Ahmed Hilmi'nin Tarih-i İslam İsimli Reddiyesi

1865 yılında Bulgaristan'ın Filibe şehrinde doğmuş olan Filibeli Ahmed Hilmi, ilk eğitimini Filibe müftüsünden almış olup daha sonra Rüşdiye'yi bitirmiştir. 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sırasında zorunlu göçle İstanbul'a gelmiştir. Yazdığı eserlere bakıldığında İslam literatürü haricinde Batılı literatüre hususen de Fransızca yayınlara vâkıf olduğu anlaşılmaktadır. Filibeli, devlet kademelerinde memuriyet görevlerinde bulunmuştur. Bazı takibatlar sonucunda Beyrut'a oradan Mısır'a kaçmış ve ardından tekrar İstanbul'a dönmüştür. Bir müddet Fizan'da sürgün hayatı yaşamış, II. Meşrutiyet'in ilanıyla tekrar İstanbul'a gelmiştir. Ahmed Hilmi gazetecilik görevinin yanı sıra Dâru'l-Fünûn muallimliği de yapmıştır. Gazetecilik faaliyetleri, Dâru'l-Fünûn hocalığı ve verdiği konferanslarla dönemin önde gelen ve aranan düşünce adamlarından biri olmuştur. Yenilikçi yönü de bulunan Filibeli, gelenekle modern eğilimlerin sentezini yapmaya çalışmıştır. Felsefe, kelam ve tasavvuf alanlarındaki birikiminin yanı sıra edebiyatçı kimliği ile de roman, hikâye, şiir ve tiyatro gibi edebî türler ortaya koymuştur.³⁰

Yakın dönemin İslam ve Osmanlı düşünürleri içerisinde çok yönlü bir isim olan Filibeli bu eserini başta Dozy olmak üzere kimi Batılı müsteşriklerin Kur'an ve Hz. Peygamber hakkında ortaya attıkları yanlış iddia ve ithamları boşa çıkarmak için yazmıştır. Eserde tefsir, hadis, kelam, fıkıh, mezhepler tarihi, felsefe, tasavvuf, dinler tarihi gibi alanlarda temel bazı noktalara temas edilmesinin ötesinde Dozy'nin Târîh-i İslamiyyet'ine reddiyeler de yer almaktadır. Dozy'nin iftiralarına karşı en erken yazılan müstakil eserlerden biri Filibeli'nin Tarih-i İslam'dır.

Eserin sebab-i telifine gelince şunları söyleyebiliriz. Dönemin Maarif Nezareti yoğun tartışma çıkaran ve şikâyet oluşturan Dozy'nin Târîh-i İslamiyyet'i hakkında bir çalışma yapılması için bir heyet kurmuş ve başına Filibeli Ahmed Hilmi'yi getirmiştir. Ne var ki heyetin çalışmaları bir sonuca ulaşmayınca Filibeli bu eserini yazarak Dozy'nin iddia ve iftiralarına

²⁵ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 81.

²⁶ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 191-192.

²⁷ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 72.

²⁸ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 228.

²⁹ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 236.

³⁰ Mehmet Zeki Ekici, *II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 21-49; Abdullah Uçman, "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 424-425; M. Sait Özervarlı, "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi (Fikirleri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 425-427; Emine Bektaş, *II. Meşrutiyet Dönemi Entelektüel Hayatının Önemli bir Siması: Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 14-101.

bizzat kendisi cevaplar vermiştir. Nitekim bu süreçte yaşananları şu cümlelerle aktarmıştır: “*Maârif Nezâretinde Dozy’nin tarihini red için bir komisyon teşkil edilmesi ve rufekây-ı muhteremem tarafından reîs intihab olunmam üzerine bu fikrimi kendilerine ve nâzır efendiye açmış idim. Maazîessüf bu encümen payidar olmadı. Muhterem refiklerimin muavenet ve iktidarından mahrum kalmak sebebiyle bir müddet tereddüt ettikten sonra icbâr-ı vicdâniyeme mukavemet edemeyerek şu eseri tahririne başladım.*”³¹

Filibeli’nin bu ifadelerini özetleyecek olursak o, Dozy’nin yanlışlarını ve tahriflerini tashih edecek bir İslam tarihi kaleme almış, bu eserin içerisinde Dozy’nin Kur’an’a yönelik iddialarına da cevaplar vermiştir.

Kitabın içeriğine göz gezdirildiğinde tam anlamıyla bir İslam tarihi kitabı olmayıp genel hatlarıyla Dozy’nin Hz. Peygamber, İslam dini, İslamî düşünce akımları ve kimi İslamî kurumlar hakkında ortaya koyduğu düşüncelere cevap veren bir eser olduğu müşahade edilmektedir. Yine bu eser önceki tarih kitapları gibi kronolojik bir sistematığe dayanmaktan öte siyer, dinler ve mezhepler tarihi, tasavvuf ve felsefe gibi konuları da ele alıp tahlil, tenkit ve değerlendirmelerden geçiren küçük boyutlu ansiklopedik bir eser mahiyetindedir. Yöntem olarak bakıldığında eserde Dozy tarafından hangi noktalar eleştirilmişse, o hususlara mukabil kendi birikimi ölçüsünde cevap verme yolunu seçtiği anlaşılmaktadır.

Filibeli, Avrupalı tarihçilerin Yahudilik ve Hristiyanlığa tatbik ettikleri usulleri kullanarak İslam’ı tenkit eden külliyatlar meydana getirdiklerini söylemiş, Dozy’nin kitabını da bu tür eserlerden biri olarak tasvir etmiştir. Yine o Dozy’nin müsteşrikler içerisinde birinci sınıf bir araştırmacı olmadığını, eserinin de artık eskimiş olduğunu aktarmıştır.³² Filibeli, tarihî olayları tahrif etmek suretiyle bazı önyargılarla hükümler vererek, bunun yanında dinî metinler ile tarihî olayları kıyaslayarak değiştirmenin kimsenin hakkı olamayacağı şeklindeki metodolojik ilkeleri gündeme getirdikten sonra Dozy, Gustav Weil ve onlar gibi oryantalistlerin en başta gelen kusurlarının bu prensipleri ihlal etmek olduğunu belirtmiştir.³³

Hülasa Filibeli, Dozy ve onunla aynı yolda olanların temel maksadının Hz. Peygamber, İslam ve Kur’an’la alakalı bilgileri ortaya koyarken hadiseleri çarpıtmak, kimi zaman tahrif etmek kimi zaman da yalan haberler üreterek kendi düşünceleri doğrultusunda yaptıkları bazı kurgularla negatif algı oluşturmak olduğunu söylemiştir.

4. Dozy’nin Târîh-i İslamiyyet’inde Kur’an Hakkında Öne Sürülen Bazı İddialar

Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki Târîh-i İslamiyyet müsteşriklerin Kur’an anlayışlarının detaylarını ortaya koymasından zengin bir kaynak konumunda olmasa da klasik oryantalizmin Kur’an’a ilişkin yaklaşımlarını büyük oranda yansıtmaktadır. Çünkü Dozy bu eserinde İslamiyyet’i eleştirirken genelde Hz. Peygamber, vahiy ve Kur’an’a dair belli başlı iddialara yeniden yer vermek suretiyle ilgili alanlardaki bilinen ve yaygın olan ithamları tekrar gündeme getirmiştir. Biz de burada Dozy’nin Kur’an hakkındaki bilinen ve yaygın iddialarını birkaç başlık altında tasnif edip değerlendirmeye çalışacağız.

4.1. Kur’an’ın Kaynağına İlişkin İddiaları

Oryantalistlerin vahyin kaynağına ve aidiyetine yönelik çeşitli yaklaşımları olduğu bilinmektedir. Kur’an’ı, kendi dünya görüşleri ve dinî anlayışları ile anlayıp yorumlamaya çalış-

³¹ Şehbenderzade Ahmed Hilmi Filibeli, *Tarih-i İslam* (Kostantiniye: Hikmet Matbaası, 1326), 1/8.

³² Filibeli, *Tarih-i İslam*, 1/7, 82-83.

³³ Filibeli, *Tarih-i İslam*, 1/83-94.

şan oryantalistler, Kur'an'ın kaynağı olarak ilâhi vahyi tanımamışlar, onu Hz. Peygamberin sözü olarak kabul etmişlerdir.³⁴ Bu zeminden ilerleyen ve vahyin kaynağının ilahi değil beşerî olduğunu savunan Dozy, bunu kanıtlamak için Hz. Ömer'in gelen vahiyler üzerinde etkisi olduğunu iddia etmiştir. Diğer bir ifadeyle Dozy'nin vahyin kaynağı konusundaki iddialarından biri de Muvafakat-i Ömer konusuna dayanmaktadır. Nitekim Bedir esirlerinin durumundan bahseden,³⁵ içkinin yasaklanmasını ele alan,³⁶ bir eve izinsiz girilmemesi,³⁷ münafıkların cenaze namazının kılınmaması³⁸ gibi durumları hükme bağlayan bazı âyetlerin Hz. Ömer'in düşünce ve sözlerine uygun olarak inmesinin Hz. Peygamber tarafından itiraf edilmesinin bunu kanıtladığını söylemektedir. Ona göre bu durum vahyin ilahi olmadığını göstermektedir.³⁹

Diğer taraftan Dozy, daha çok Yahudi asıllı oryantalistlerin eserlerinde gözlenen bir yaklaşım olan Kur'an'ın kökenini Yahudiliğe ve Tevrat'a dayandırma refleksiyle uyumlu bir şekilde Hz. Peygamber'in Kur'an'da anlatılan kıssaları Yahudilerden aldığı tezini de savunmuştur. Nitekim bununla ilgili olarak Alman Yahudilerinden Abraham Geiger'in (1810-1874), Yahudi itikat ve uygulamalarının Kur'an'ın oluşmasındaki tesirlerinin altını çizen, "Was hat Mohammed aus dem Judentum Aufgenommen?" (Muhammed Yahudilikten Ne Aldı?) adlı çalışmasını⁴⁰ kendine dayanak olarak kullanan Dozy, bu kitabın bazı bölümlerini yetersiz görmüş ve bu kısımların Geiger tarafından geliştirilmesi gerektiğini teklif etmiştir.⁴¹ Bu teklif Kur'an'ın kökeni tartışmaları açısından Dozy'nin Geiger'den daha radikal ve önyargılı görüşlere sahip olduğunu açıkça göstermektedir.

4.2. Kur'an'ın Üslubu Hakkındaki İddiaları

Dozy'e göre Kur'an'ın dil ve üslubu sıkıcı ve bıktırıcı olup aynı zamanda karmaşıktır. Ona göre Kur'an Hz. Muhammed'e gelen vahyi içeren, onun hayatını anlatan en mükemmel kitap olmasa da en güvenilir kitaptır. O, Kur'an'ı sıra dışı ve düzensizlik örneği olarak tasvir etmiş, onu tarihî olayların, vaazların ve kanunların toplamı olarak nitelendirmiştir.⁴²

Dozy'ye göre eklektik bir din olan İslam'ın mukaddes kitabı Kur'an da benzer şekilde diğer din ve inançlardan ibadet, hukuk ve ahlak alanları başta olmak üzere pek çok alanda alıntılar barındırmaktadır. Bundan dolayı Kur'an'da derin fikirler yoktur. O kadar ki ona göre Kur'an eski kitaplar içinde ifade zevki en az olandır. Hatta o, Kur'an kadar özgünlüğü az olup aşırı derecede sözü uzatan usandırıcı bir kitap tanımadığını ifade etmiş, bundan dolayı Kur'an kıssalarındaki tekrarların gereksiz olduğunu öne sürmüştür.⁴³

4.3. Kur'an'ın Muhtevası Meselesi

³⁴ Oryantalistlerin vahyin kaynağına ilişkin çeşitli görüşleri için bk. Canan Zerenay Avan - Hikmet Akdemir, "Çağdaş Dönemde Kur'an Vahyinin Kaynağına Dair Görüşler", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2023), 471-473.

³⁵ el-Enfal 8/67-68.

³⁶ el-Maide 5/90.

³⁷ en-Nur 24/27.

³⁸ et-Tevbe 9/84.

³⁹ Dozy, *Tarih-i İslamiyet*, 59-60.

⁴⁰ Oryantalist literatürde yer alan Kur'an'ın Yahudi kökenli olduğu iddiasını Alman-Yahudi oryantalist Abraham Geiger özelinde tahlil ve tenkit eden bir çalışma için bk. Necmeddin Salih Ekiz, *Oryantalizm ve Kur'an: Alman-Yahudi Oryantalizminde Kur'an'a Bakış* (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2023).

⁴¹ Dozy, *Tarih-i İslamiyet*, 157.

⁴² Dozy, *Tarih-i İslamiyet*, 147.

⁴³ Dozy, *Tarih-i İslamiyet*, 176-179.

Kur'an'ın Allah'tan gelen bir vahiy olmadığı iddiasını tekrarlayan oryantalistler arasında Dozy de yer almış, bu iddiayı temellendirmek için tıpkı diğer oryantalistler gibi Kur'an'a beşerî bir kaynak arama çabası içinde olmuştur. Nitekim ona göre Hz. Peygamber, Eski Ahit, Talmud ve Yahudilerden sözlü olarak aktarılan peygamber efsanelerinin çoğunu Kur'an'a katmıştır. Hatta daha da ileri giderek Kur'an'daki pek çok tarihî anlatının ve ibadet biçiminin Yahudilikten gelmesinin yanı sıra Hristiyanlıktan, Mecûsîlikten, Zerdüştilikten ve putperest Arap toplumlarından pek çok unsurun Kur'an'a ilave edildiğini öne sürmüştür.⁴⁴ Dozy'nin bu iddiaları doğru kabul edildiği takdirde Kur'an'ın hemen hemen bütün muhtevasının diğer dinlerden ve kültürlerden alındığı, diğer bir ifadeyle Kur'an'ın muhtevasının büyük oranda diğer din ve kültürlerden oluştuğu ve özgünlükten yoksun olduğu yargısı kabul edilmek zorunda kalınacaktır ki bu da aklen muhaldir.

4.4. Garânîk Olayı

Garânîk olayı dinin iki temel unsuru yani vahiy ve peygamberliğin güvenilirliği ile doğrudan alakalıdır. Bundan dolayı Garânîk olayına ilişkin rivayetlere müsteşrikler dört elle sarılmışlar, Hz. Peygamber'in peygamberliğini ve vahyi karalamak için bu konuyla ilgili rivayetleri kendi düşüncelerine mesnet oluşturmak adına tek taraflı olarak kullanmışlardır. Nitekim Dozy de Garânîk olayı üzerinden bazı eleştirilerde bulunmuştur. Nitekim onun anlatımına göre Kasas sûresinin 57. âyetinde yer alan, “Eğer dinini kabul edecek olursak memleketimizden kovuluruz dediler.” ifadesinde geçtiği üzere müşrikler Hz. Peygamber'e üç putu (Lat, Menat, Uzza) tanınması karşılığında kendilerinin de onun peygamberliğini tanıyacağını bildirmişlerdir. Bu olayın sonunda Hz. Peygamber'in zayıflık göstererek müşriklerin önerisini benimsemek zorunda kaldığı yorumunu benimseyen Dozy,⁴⁵ Garânîk olayının hakikatte gerçekleştiğini ve sonuç olarak Hz. Peygamber'in müşriklerin gönlünü İslam'a ısındırmayı arzu ettiği bir sırada, şeytanın telkiniyle vahye Allah kelâmı olmayan bazı sözler karıştırdığı görüşünü savunmuştur.

5. Manastırlı ile Filibeli'nin Verdiği Cevaplar ve Bunların Değerlendirilmesi

Klasik oryantalizmin Kur'an'a ilişkin iddialarını büyük oranda tekrarlayan Dozy'nin Târîh-i İslamiyyet isimli kitabına son dönem Osmanlı ilmî çevrelerinde reddiyeler yazılmıştır. Bu reddiyeler içerisinde Manastırlı'nın “Hak ve Hakikat” isimli kitabı ile Filibelinin “Tarih-i İslam” isimli çalışması oldukça dikkat çekmiş olup söz konusu reddiyelerde hem Dozy'nin hem de diğer oryantalistlerin sıklıkla dile getirdiği, “Muhammed peygamber değildir, Kur'an da Allah tarafından gönderilmiş bir kitap değildir.” şeklindeki ön kabulü merkeze alınıp bu çerçevede onların bu ithamlarına cevaplar verilmiştir. Aşağıda Manastırlı ve Filibelinin bu cevaplar içerisinde Kur'an'ı savunmak amacıyla verdikleri cevaplardan bazıları üzerinde durulmuştur.

5.1. Kur'an'ın Kaynağıyla İlgili Cevapları

Dozy'nin de içinde yer aldığı Oryantalistlerin büyük çoğunluğu Kur'an'ın Allah tarafından Cebail aracılığıyla Hz. Muhammed'e vahyedildiğini reddetmekte olup Kur'an'ı Hz. Peygamber'in yazdığını öne sürmüşlerdir. Bu ön kabulü her platformda dile getiren oryantalistler, Kur'an'ın Hz. Peygamber tarafından nasıl oluşturulduğu meselesinde ise ayrılığa düşmüşlerdir.⁴⁶ Bu çerçevede bazıları Hz. Peygamber'in Kur'an'ı Yahudilik veya Hristiyan-

⁴⁴ Dozy, *Tarih-i İslamiyyet*, 178-205.

⁴⁵ Dozy, *Tarih-i İslamiyyet*, 69-72.

⁴⁶ Kur'an'ın kaynağına yönelik oryantalist iddialar ve bunların değerlendirilmesine ilişkin detaylı izahlar için bk. Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmî'l-Kur'ân* (Kahire: İsa el-Babî el-Halebî, ts.),

lıktan aldığını iddia ederken, bazıları ise daha genel bir çerçeve çizerek tek tanrıcı dinlerden ve diğer çevre kültürlerden derleyerek meydana getirdiğini iddia etmişlerdir.

Vahye beşerî bir kaynak arayışında olan Dozy'nin Kur'an'ın kaynağına yönelik iddialarından birinin Hz. Ömer'in gelen vahiyler üzerinde doğrudan etkisinin bulunduğu şeklinde olduğunu yukarıda belirtmiştik. Ancak ne var ki Dozy'nin bu iddiasını ispatlamak için seçme-ciler olarak kullandığı rivayetlere bakıldığında bu iddiasının temelsiz olduğu görülecektir. Çünkü ilgili rivayetlerin bütünü göz önüne alındığında muvafakat-i Ömer doğrultusunda gelen vahiyler olduğu gibi Hz. Ömer'in muvafakatinin aksi istikametinde inen âyetler de bulunmaktadı. Sözgelimi insanlara muamele edilirken asıl değer ölçüsünün mal ve makam olmayıp kişilerin inanç, ahlâk, fazilet ve takvaları olması gerektiğini bildiren el-En'âm sûresi elli ikinci âyet⁴⁷ ile Hudeybiye antlaşmasından bahseden âyetlerin⁴⁸ Hz. Ömer'in görüşlerinin tersini ifade ettiği kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁹ Buradan da anlaşıldığı üzere Dozy de tıpkı diğer oryantalistler gibi İslamî kaynakları kendi düşüncelerini destekler tarzda taraflı olarak yorumlamaktadır.

Bu iddia ve ihtilafları yakından takip eden Manastırlı, Hz. Peygamber'in ümmî olmasından hareketle vahiy yoluyla aldığı bilgileri kendiliğinden uydurmasının söz konusu olamayacağını, bunun yanında başka yerden alıntılarla da böyle bir kitap oluşturulamayacağını söylemiştir. Bununla bağlantılı olarak Kur'an'da yer alan bazı kıssaların önceki kitaplarda da yer almasının normal olduğunu, zaten Kur'an'ın önceki kitapları doğruladığını ve teyit ettiğini dile getirmiştir. Yine ona göre şeriatlar arasında benzerliğin olması gayet doğaldır. Nitekim bu noktada müfessir Beyzâvî'den alıntı yaparak “Musa bugün hayatta olsaydı bana tabi olurdu.” hadisini zikretmiştir. Kısaca belirtmek gerekirse Manastırlı, Hz. Peygamber'in Kur'an gibi mucizevi bir kitabı ne kendi kendine ne de birisi yardımıyla yazdığını belirtmiştir. Buna karşılık insan eliyle oluşturulan İncil'de ve Tevrat'ta pek çok tahrifin yer aldığını, Allah'ın peygamberlerle güreş tutması, güneşin bir kişi için durması gibi mantık dışı şeylerin olduğunu aktarmıştır.⁵⁰

85-91; Abdülaziz Hatip, *Kur'an ve Hz. Peygamber Aleyhindeki İddialara Cevaplar* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1997), 229-380.

⁴⁷ Âyetin iniş sebebi şöyledir: Kureyş'in ileri gelenleri Hz. Peygamber Suheyb, Bilâl, Ammar ve Selman gibi fakir Müslümanlarla beraberken yanına gelip: “Ey Muhammed! Sen kavminden vazgeçtin de bunlara mı razı oldun? Biz, bunların arkasından mı gideceğiz? Eğer bunları yanından kovarsan, biz de senin meclisine gelir konuşur, belki sana tabi oluruz.” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Ben Müslümanları kovamam” buyurunca da: “O zaman biz geldiğimizde bunları gönder, biz gittikten sonra istersen yanında otur.” dediler. Hz. Ömer de: “Ey Allah'ın Rasûlü böyle yapsan da ne yapacaklarına bir baksak.” dedi. Bu, müşriklere haber verildi ve onlar da bunun yazıyla kayıt altına alınmasını istediler. Peygamberimiz de bunu yazdırmak üzere Hz. Ali'yi çağırınca bu âyet indi. Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Câmi' u'l-Beyân fî Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, thk. 'Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1420/2000), 7/127-128; Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ahmed b. Muhammed b. 'Alî en-Nîsâbü'rî el-Vâhidî, *Esbâbu'n-Nuzûl*, thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl (Beyrut: y.y., 1411), 146; Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-'Arna'ût-'Âdil Murşid v.dğr (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001), 1/420.

⁴⁸ el-Fetih 48/1-3.

⁴⁹ Ebû Muhammed 'Abdumelik b. Hişâm el-Himyerî İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. Muştafâ es-Sakkâ v.dğr. (Mısır: Mektebetu Muştafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1375/1955), 3-331; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Şîlatu Târih et-Taberî* (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387/1967), 2/280.

⁵⁰ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 73-75.

Manastırlının bu konudaki vurgusunun bir benzerini Filibeli’de de görmek mümkündür. Nitekim o da İslam dininin Tevrat’ı ve İncil’i bozulmamış haliyle hakikat olarak kabul ettiğini belirtmiş, bu anlamda şeriatlar arasında benzerlikler olmasının normal olduğunu söylemiştir.⁵¹ Bunun yanında Filibeli, vahyi Hz. Muhammed’in histeri hastalığıyla bağlantılı bir durum olarak izah eden Dozy’e karşı çıkmış, histeri hastalığına yakalanan bir kimseyle Hz. Muhammed gibi bir kimse arasında hiçbir bağ kurulamayacağını söylemiştir. Akabinde vahyin bununla izah edilemeyeceğini söyledikten sonra böyle bir hastalığın nöbetleri sonrasında Kur’an gibi belîğ kitabın dışında bir şiirin hatta normal bir eserin bile meydana getirilemeyeceğini aktarmıştır. Vahiy gibi sıra dışı ve mahiyetinin tam olarak anlaşılamayacağı bir olayın Hz. Peygamber üzerinde oluşturduğu etkinin normal olduğunu ifade eden Filibeli, Dozy’nin bu olayı bir hastalığa bağlamasının art niyetlilik olduğunu söylemiştir. Bu kapsamda bazı Batılı isimlerin görüşlerine de başvurarak vahyin kaynağının ilahi olduğunu temellendirmeye çalışan Filibeli, vahyin bir hastalığın ürünü olamayacağını savunan Houtsma’nın (1851-1943) görüşlerine yer vermiştir. Benzer şekilde August Müller’in (1848-1892) Hz. Peygamber’in yaşamındaki intizamın, onun güzel ahlâkının ve Kur’an’ın mükemmelliğinin vahiy hakkında ileri sürülen fikirlerin reddedilmesini gerekli kıldığı ve Hz. Muhammed’in peygamberliğinin kabul edilmesini gerektirdiği şeklindeki düşüncelerine atıf yapmıştır. Hatta John William Draper (1811-1882) ve Thomas Carlyle (1795-1881) gibi filozofların da bu görüşleri paylaştıklarını ifade etmiştir.⁵²

Manastırlı da aynı şekilde Dozy’nin vahiy ve Kur’an hakkında şüphe uyandırmak için Hz. Peygamber’in sara hastalığına yakalandığı iddiasını reddetmiştir. Dünya tarihine iz bırakmış Eflatun, Aristo ve Napolyon gibi isimler hakkında hastalık anlamında hiçbir şekilde doktorlara müracaat edilmeyip Hz. Peygamber için böyle bir yola başvurulmasının çifte standart olduğunu gündeme getiren Manastırlı, Hz. Peygamber’e atılan bu tarz iftiraların tüm peygamberlere atıldığını söyledikten sonra aslında Kur’an’ın bunlara gereken cevapları verdiğini vurgulamıştır. Ona göre bütün dünyayı etkileyen bir sistem/nizam kurmuş bir insanın histeri ve sara gibi bir hastalığa müptelası söz konusu değildir. Manastırlı, sara hastalığı iftirasındaki maksadın İslam’ı tamamen yıkmak olduğunu söyledikten sonra bu tür bir teşhis için hangi tıbbî araştırmanın yapıldığı sorusunu sormuş, böyle bir tanı koymak için mutlaka Hz. Peygamber’in doğrudan muayenesinin lazım geleceğini belirtmiştir.⁵³ Bu yöndeki benzer itirazlarının ardından bazı âyetleri delil getirerek⁵⁴ meseleyi noktalamıştır.⁵⁵

Hülasa Manastırlı, Dozy dahil olmak üzere müsteşriklerin çoğunda Hz. Peygamber’in vahiy sayesinde başarı kazandığına yönelik bir inancın var olmadığını söylemiştir. Buna göre aslında onlar hem doğrudan hem de dolaylı olarak Hz. Peygamber’in vahiy almadığını söylemiş olmaktadır. Buna karşılık Manastırlı Hz. Peygamber’in başarısının temel olarak vahye dayandığını söylemiş, bu bağlamda Hz. Peygamber’in yapıp etmelerine çoğunlukla vahiy yön verdiğinin altını çizmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Abese sûresinin ilk âyetlerini ve bu âyetlerin sebeb-i nüzûlünü zikreden Manastırlı, yine bu kapsamda Âl-i İmrân 159. âyetin bir kısmı olan “Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi.” ifadesinin Hz. Peygamber’in davranışlarının ve başarısının arkasında siyaset ve tecrübenin değil, Yüce Allah’ın yönlendirmesinin yani vahyin desteğinin mevcudiyetini vurgulamıştır.⁵⁶

⁵¹ Filibeli, *Tarih-i İslam*, 1/280.

⁵² Filibeli, *Tarih-i İslam*, 1/175-176.

⁵³ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 197-201.

⁵⁴ et-Tevbe 9/32; ez-Zâriyât 51/52-53.

⁵⁵ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 202-204.

⁵⁶ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 210-213.

5.2. Kur'an'ın Üslûbuna İlişkin Cevapları

Gerek kullandığı kelimelerin seçiminde gerekse yer verdiği cümle yapılarında Kur'an'ın kendine has bir anlatım tarzı bulunmaktadır. Kur'an'ın sahip olduğu bu özel üslubun muhtevayı sunuştaki eşsizliği, ses düzenindeki kusursuz ahengi, lafız-anlam uyumundaki benzersizliği, ifadelerinin veciz oluşu, akıl ve duygu dengesini gözetmesi gibi daha birçok karakteristik özelliği mevcuttur.⁵⁷

Filibeli, nazil olduğu dönemin dilcileri başta olmak üzere geçmişten günümüze neredeyse bütün dilcilerin Kur'an'ın sahip olduğu bu özel üslup karşısında hayranlıklarını ortaya koydukları için Dozy ve benzer düşünceye sahip kimselerin bu konudaki olumsuz kanaatlerinin kale alınmaması gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü onlar bir taraftan Kur'an'da derinlikli fikir, belagat ve fesahat bulunmadığını söylerken diğer taraftan Kur'an'ın müstesna yönlerinden birinin kendine has üslubu olduğunu söylemişlerdir. Yine onlar Kur'an'ın nazımdan nesre doğru bir geçiş olması yönünü yeni edebî bir tür olarak niteleyerek insanları etki altında bırakmasının bundan kaynakladığını iddia etmek suretiyle bir çelişkiye düşmüşlerdir. Filibeli, Kur'an'ın klasik bir nesir ya da nazım türü olmadığını belirterek müsteşriklerce ortaya konulan bu çelişkili hükmün yanlış olduğunu ifade ettikten sonra Hollandalı bir kimsenin ne kadar derin ilmi de bulursa bir Arapın kendi dilinden aldığı zevki duymasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Bundan ötürü Hollandalı bir çobanın şiirindeki inceliklerini görebilen bir Hollandalının, Kur'an'daki zevki anlamaya gücünün yetmeyeceği doğal iken bunu gündeme getireceğine kendi yetersizliğini örtmek için Kur'an'a yönelik ithamlarda bulunmasının sağlıklı bir yaklaşım olmadığına işaret etmiştir.⁵⁸

Hız. Peygamber'in en büyük ve en hakiki mucizesinin Kur'an olduğunu söyleyen Filibeli, Kur'an'ın benzerinin getirilmesinin imkânsız olduğunu aktarmıştır. Ona göre, şayet Kur'an'ın benzerini getirmek mümkün olsaydı gerek Kureyşlilerin gerekse İslam düşmanlarının hiç vakit kaybetmeden bunu yapacaklarını fakat gerek üslup ve gerekse muhteva olarak Kur'an'ın benzerini getirmeye güçlerinin yetmediğini belirtmiş, sonuçta Kur'an'ın yüceliğini ve belagatini tasdik etmeye mecbur kaldıklarının altını çizmiştir.⁵⁹

Kur'an'ın çağdaşları tarafından belagat ve fesahatte benzerinin bulunmadığının itiraf edilmesinin tarihî bir hakikat olduğunu belirten Filibeli, bu durumu destekleyen başka bir husus olarak da Hız. Ömer gibi Arap diline vâkıf bir kimsenin birkaç âyeti iştmesi neticesinde iç dünyasının derinliklerinde büyük bir değişim ve dönüşümün meydana gelmesini Kur'an'daki belagat ve fesahatin açık bir göstergesi şeklinde yorumlamıştır.⁶⁰

Filibeli, Dozy ve benzeri oryantalistlerin farklı din ve kültüre ait çevrede büyüdükleri için farklı bir edebî zevke ve farklı bir muhakemeye sahip olduklarını, bu sebeple Kur'an'daki üstün belagat ve fesahati fark edip anlamlandırmalarının imkân dahilinde olmadığını belirtmektedir. Bu konudaki ifadeleri şöyledir: “...Hız. Nebiyi tıpkı Kureyşliler gibi muhakemeye başladılar. Kur'an'ın belagat ve fesahat-i fevkaladesini inkâra muktedir olamıyorlardı. Lakin başka bir muhitte yetişmiş, başka nevi zevk ve muhakemeye tevarüs etmiş, Arabî lisan ve kav-

⁵⁷ Kur'an üslubunun karakteristik özellikleri hakkında bk. Aydın Temizer, *Kur'an'ın Benzersiz Üslubu* (İstanbul: İfav Yayınları, 2022), 95-171.

⁵⁸ Filibeli, *Tarih-i İslam*, 1/85-86.

⁵⁹ Filibeli, *Tarih-i İslam*, 188.

⁶⁰ Filibeli, *Tarih-i İslam*, 1/85-86.

miyetinin zevken ve hissien yabancı kalmış olan Avrupa münekkîdûnun bir kısmı Kur'an'da bir zevk-i edebî ve bir meziyet-i edebîye bile görmediler."⁶¹

Manastırlı ise Dozy'nin Alak sûresini bile anlamaktan aciz olduğunu itiraf ettiği halde, Kur'an'ın derin manalar ve sürükleyici bir dil gibi edebî güzelliklerden uzak olduğunu söylemesini eleştirmiş,⁶² Kur'an'ın kelimullah olmasının yanı sıra Hz. Peygamber'in en temel mucizesinin Kur'an olduğu gibi hususlarda detaylı izahlarda bulunmuştur.⁶³ Ona göre Kur'an muazzam bir kitap olup âlimler bile onu tefsirden aciz kalırken Dozy gibi bir âyetin bile anlamını vermekte yetersiz kalan birinin Kur'an'ın derin manalar içermediğini söylemesini garip karşılamıştır. Manastırlı, Dozy'nin Kur'an'ın bir şiir kitabı olmadığını bildiği halde Kur'an'da şiir sanatları aramasını da gündeme getirerek onun düştüğü tenakuza işaret etmiştir.⁶⁴ Sonuç olarak her iki isim de Dozy'nin Kur'an'ın üslubunu hakkıyla değerlendirebilecek bir yetkinlik ve birikime sahip olmadığı hususunda birleşmiştir.

5.3. Kur'an'ın Muhtevasına Yönelik Cevapları

Kur'an'ın karmaşık ve düzensiz bir kitap olduğu, çelişkiler barındırdığı ve muhteva itibarıyla kaynağının Ehl-i Kitab olduğuna dair iddialar Oryantalistlerin çoğu tarafından sıklıkla dile getirilmektedir. Söz konusu iddiaların farkında olan ve öncelikle bu konuda Hz. Peygamber'in ümmî oluşunu gündeme getiren Manastırlı, bu sebeple başka din ve kültürlerden hareketle Kur'an'ın muhtevasının Hz. Peygamber tarafından oluşturulamayacağını söylemiştir. Devamında Kur'an'dan önceki kitaplarda yer alan bazı kıssaların Kur'an'da da zikredilmesinin normal olduğunu, zaten Kur'an'ın bir özelliğinin de önceki ilahi kitapları doğrulamak ve teyit etmek olduğunu belirtmiş, haliyle şeriatlar arasında bazı benzerlikler bulunmasını normal karşılamıştır.⁶⁵ O, Dozy'nin Kur'an'ın muhtevasına yönelik iddialarının bir iftira olduğunu söyledikten sonra tıpkı pek çok İslam âliminin de altını çizdiği gibi Yahudilik ve Hristiyanlığın İslam dini ile bazı yönlerden benzeştiğini, onların tahrif olduktan sonra bile bazı hükümlerinin İslam hükümleri ile benzerlik taşıyabileceğini belirtmiş, söz konusu benzerliklerin sadece ilahi kaynaklı dinlerde değil zaman zaman diğer dinlerle de mümkün olabileceğine işaret etmiştir.⁶⁶

Filibeli ise herşeyden önce Kur'an'ın tarihî ve hakiki bir gerçeklik olduğunu söylemiştir. Kur'an'ın muhtevasının İncillerdeki gibi masal vb. şeylerden ibaret olmadığını buna karşılık Kur'an'ın İslam inancının temellerinin barındıran yegâne kaynak olduğuna dikkat çekmiştir.⁶⁷ Böylelikle o son ilahi mesaj olan Kur'an'ın muhtevasının diğer kitaplar gibi tahrif edilmediğini ve İslam'ın özünü oluşturan temel ilkeleri ihtiva ettiğini belirtmiştir.

Bize göre de Kur'an Hz. Peygamber ile son bulan vahiy sürecinin yegâne mirasçısıdır. Hal böyle olunca Kur'an'ın Eski ve Yeni Ahit'te geçen peygamber kıssalarını ve önceki ümetlere dair bilgilendirmelerde bulunmasını doğal karşılamak gerekmektedir. Aslında bu konuda tuhaf karşılanması gereken şey Kur'an'ın önceki kitaplarda ve kültürlerde geçen ve beşer tarihine mal olmuş hiçbir kişi, olay veya anlatıya yer vermemesi olacaktır. Zira vahiy zincirinin son halkası olan Kur'an'ın önceki kutsal kitaplardan veya kültürlerden hiç bahsetme-

⁶¹ Filibeli, *Tarih-i İslam*, 1/170.

⁶² Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 229-234.

⁶³ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 31-68.

⁶⁴ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 73-75.

⁶⁵ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 72-73.

⁶⁶ Manastırlı, *Hak ve Hakikat*, 72-73.

⁶⁷ Filibeli, *Tarih-i İslam*, 173.

mesi onun bu zincirden kopuk olduğunun en açık göstergesini oluşturacaktır. Bu da Kur'an'ın son ilahi kitap olduğu hakikatine gölge düşürecektir.

5.4. Garânîk Olayına İlişkin Cevapları

Temel tefsir kaynaklarında da belirtildiği üzere Garânîk olayı, Hz. Peygamber'in müşriklerle beraber olduğu ve onlara Necm sûresini okuduğu bir esnada Lât, Uzza ve Menât adlı üç putun isimlerinin zikredildiği aynı sûrenin 19-20. âyetlerinden sonra şeytanın telkini ile onlara vahiy olmayan ve müşriklerin putlarına övgü içeren birtakım kelimeler söylediği, daha sonra Cebrâil'in uyarısıyla bu durumun düzeltildiği ve Necm sûresi 19-20, İsrâ 73-74 ile Hac sûresi 52-54. âyetlerin inişi bağlamında tartışmalara konu olan bir olaydır.⁶⁸ İlgili âyetler özelinde tefsirlerde sıkça tartışma konusu olan bu olay, Kur'an'ın mevsukiyetine hâlel getirmek, Hz. Peygamber'in güvenilirliğini gölgelemek suretiyle vahyin mahiyetini tartışma adına özellikle müsteşrikler tarafından istismar maksadıyla gündeme getirilen bir mesele olmuştur.

Filibeli, eserinde Garânîk meselesine ilişkin özgün bir şeyler söylemek yerine Mahmud Esad Seydişehirî ile Dârü'l-Fünûn Dinler ve İlahiyat şubesi müdürü İsmail Hakkı Efendi'nin reddiye mahiyetindeki değerlendirmelerini aynen aktarmıştır. Ardından da Hac sûresinin elli ikinci âyetini göz önünde bulundurarak Garânîk meselesinin sonrakilerin uydurması olarak kabul edilemeyeceğini ifade etmiş, Hz. Peygamber'in içinde bulunduğu psikolojik durumdan ötürü kendi nefsinden çıkan ve vahiy kelimeleri arasına karışan bu sözleri söylemiş olduğunu belirtmiş, fakat daha sonra bu sözlerin kaynağını bilmediği için Hz. Peygamber'in Allah tarafından ikaz edildiğini ve bahsedilen bu cümlelerin zaten Kur'an'da yer almadığını söylemiştir.⁶⁹ Bu yorumlardan anlaşıldığı kadarıyla Filibelinin Garânîk meselesiyle ilgili detaylı bir izaha girişmeksizin itiraz kaydıyla olayın meydana geldiğini kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Manastırlının ise Garânîk hadisesine hiç temas etmediği görülmektedir. Reddiyesinde birçok konuya değinen Manastırlının bu konuda suskun kalması dikkatleri çekmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Osmanlının son dönemlerinde ivme kazanan oryantalist metinlerin Türkçeye çevrilmesi hususuna yakından bakıldığında bu çevirilerdeki iddia ve ithamlara verilen cevaplarda farklı metotlar izlenmekle birlikte genelde savunmacı bir yaklaşım biçiminin ağır bastığı kimi araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. Bu kapsamda Manastırlı İsmail Hakkı ve Filibeli Ahmed Hilmi'nin eserlerini oryantalist iddialara karşı kaleme alınan savunmacı tavrın bir devamı niteliğinde değerlendirmemiz mümkündür. Aslında üslup ve yöntem açısından bakıldığında Manastırlı ve Filibeli'nin eserlerinde savunmacı bir dil ve üslubun öne çıkmasını çok da yadırgamamak gerekmektedir. Çünkü o dönemde oryantalist çalışmaların Türkçeye çevrilmesi karşısında verilen tepkilerin çoğunluğunda yeni bir şey söylemek yerine mevcudu koruma refleksi hâkim olmuştur. Zira daha yakıcı ve acil sorunlarla yüz yüze kalmış olan Osmanlı aydını batıdan gelen meydan okumalara karşı hazırlıksız yakalanmış olup bir yerde buna mecbur kalmıştır. Hatta bundan dolayı yazılan reddiyelerde ve onlardaki cevaplarda nispeten zaman zaman duyguşallık ve sathîlik de kendini göstermiştir.

⁶⁸ Detaylı bilgiler için bk. Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Suleymân el-Belhî Mukâtil b. Suleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*, thk. 'Abdullâh Mahmûd Şehâte (Beyrut: y.y., 1423/2002); Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 18/663-673; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005); Ebû 'Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb* (Beyrut: Dârü l-Hyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1420), 23/237-241.

⁶⁹ Filibeli, *Tarih-i İslam*, 1/282-286.

Cevaplarındaki üslubuna ve yöntemine bakıldığında Filibeli'nin eleştirilerini dile getirirken klasik manada bir İslam âlimi tarzında sunmak yerine aynı zamanda Dârü'l-Fünûn felsefe hocası olduğu için daha çok felsefeci formasyonu ile eleştirilerini sıraladığı sezilmektedir. Diğer bir ifadeyle onun Kur'an'ın ilahî vasfına itiraz eden ve Hz. Peygamber'e yalancı diyen Dozy ve benzerlerine karşı âyet ve hadislerle cevap vermek yerine hem Tarih-i İslam eserinde hem de diğer eserlerinde Batılı literatürü de işin içine katarak ve hatta onlardan atıflar da yaparak cevaplarını oluşturduğu görülmektedir.

Yukarıda da kısmen değindiğimiz gibi Filibeli'nin cevaplarında alışılmış klasik reddiye formatı görülmemektedir. Zira o, itiraz ettiği konuları sırayla ele alıp onlara aklî ve naklî cevaplar üretmek yerine, başlı başına bir İslam tarihi yazmayı tercih etmiştir. Fakat bu İslam tarihi kitabında izlediği metot klasik İslam tarihi yazıcılığına da benzememektedir. Zira o, konuları işlerken yeri geldikçe Dozy'nin iddialarını değerlendirmiştir. Bu değerlendirmeler de bazen doğrudan Dozy'nin tezini çürütmeye odaklanırken kimi zaman Dozy'nin olayı ele alış biçimini tenkit etmek şeklinde olmuştur. Yine Filibeli reddiyesinde tek tek ilgili rivayetleri sıralamaktan çok okuyucuyu düşünmeye ve muhakeme etmeye yönlendiren açıklamalar yapmıştır. Yerine göre soru sormuş, tahliller yapmış, konunun hikmet ve gaye boyutuna temas etmiştir. Zaman zaman rivayetler arasında tercihte bulunarak bazılarını red yoluna gitmiştir.

Manastırlı ise klasik bir reddiye yazarı mantığıyla hareket etmiş, Dozy'nin yazdıklarını esas alarak onlara karşı detaylı açıklamalar yapmıştır. Manastırlı bir konuyu ele alırken soru soran, sorgulayan bir üslup kullanmak yerine bir sistem çerçevesinde bütüncül/küllî izahlar yapmıştır. Sık sık âyet ve hadislerden iktibaslarla bulunmuştur. Bu da onun klasik medrese formasyonuna sahip bir müderris olmasıyla doğrudan alakalıdır. O temelde rivayetlere dayanmakla birlikte bazı rivayetlerin mütevâtir olmayıp zayıflık yönüne de dikkat çekmiştir. Manastırlının hareket noktası daha çok gelenek olmuş, bunun yanında çağa uygun bir dil ve delil tarzı benimseme gayreti de sergilemiştir.

Filibeli eserini bir iki istisna dışında genel olarak doğrudan kaynak göstermeden ve gerekli atıflara yer vermeden kaleme almıştır. Detaylı olarak bakıldığında tarih ve İslam tarihi kaynağı olarak Ahmet Cevdet Paşa'nın Kısas-ı Enbiya eserinden çokça istifade etmiş, ondan uzun sayılabilecek iktibaslarla bulunmuştur. Buna karşılık İslam tarihinin ana kaynaklarına hiç temas etmemiş, benzer şekilde Kur'an'la ilgili tartışmalı hususlara verdiği cevaplarda ne tefsir tarihi ve usulü ne Kur'an tarihi ne de klasik tefsir kaynaklarına müracaat etmiştir.

Manastırlının eserinde ise kaynakların çokluğu ve çeşitliliği dikkat çekmiştir. Ne var ki o, temel kaynaklardan istifade etmek yerine son dönemlerde yazılmış eserlere ağırlık vermiştir. Manastırlı eserinde dipnotlar kullanmış, aynı zamanda kendi teliflerine ve tercümelerine atıflarda bulunmuştur.

Dozy'nin Târîh-i İslamiyyet'ine yönelik tenkitlerin geneline bakıldığında daha ziyade Doğu ve Batı kültürünü bilen, bunun yanında dönemin İslamcılık akımı içerisinde yer alanlar nezdinde yankı bulduğu görülmektedir. Dolayısıyla tartışmalara iştirak edenler genelde çağdaş Batı düşüncesinden haberdar, mektepli kimseler olup müsteşriklere karşı daha nitelikli reddiyeler medrese ulemasından daha ziyade bu kesim tarafından yapılmıştır.

Bugünkü perspektifle meseleye yaklaşıldığında, gerek Dozy'nin Târîh-i İslamiyyet'te değindiği gerekse diğer Batılı araştırmacıların İslam'a yaklaşımını gösteren birçok husus bulunmakla birlikte, reddiyelerde ancak sınırlı sayıda mesele üzerinde durulduğu söylenebilir. Netice olarak Târîh-i İslamiyyet isimli eserin tercümesi, son dönem Osmanlı Aydınlarının müsteşriklerin İslam'a yönelik tenkitlerini algılamaları ve karşılığında tepkilerini ortaya koymaları bakımından bir ilki temsil etmesi sebebiyle ayrı bir önem taşımaktadır.

Öneriler/Teklifler

Dünden bugüne Oryantalistlerin bütün ithamları ve iddiaları bilimsel yöntemlerle araştırılmalı ve etüt edilmelidir. Bunları değerlendirmeye yönelik objektif kriterler ortaya konularak sistematik cevaplar üretilmelidir. Müslüman olmayan araştırmacıların İslam, Kur'an ve Hz. Peygamber hakkındaki yaklaşımlarını tahlil etmek, Batı'ya ilişkin ve Batılı çalışmaları algılamak için onların İslam, Müslümanlar ve Hz. Peygamber ile olan münasebetlerinin tarihçesini ve pek çok alandaki oryantalist nitelikli çalışmaların tarihî sürecini objektif ve bilimsel bir şekilde araştırmak, analiz etmek ve bu konudaki çeşitli meselelere değinmek gereklidir. Bunun için de DİB bünyesinde bir alt birim kurularak burada alanın uzmanları istihdam edilmeli, dünya çapında çeşitli üniversitelerle, yayınevleriyle ve kurumlarla irtibatlı bir şekilde Batı dünyasında ve Batı literatüründe İslam'ı, Kur'an'ı ve Hz. Peygamber'i konu edinen çalışmalar izlenmeli, değerlendirilmeli ve belirli aralıklarla kamuoyuna bilgilendirmeler yapılmalıdır. Böylelikle zaman içerisinde bir birikim oluşacak, bunun üzerinden daha derinlikli ve kapsamlı çalışmalar ortaya konacaktır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şu‘ayb el-‘Arna‘ût - ‘Âdil Murşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Mu‘essesetu’r-Risâle, 1421/2001.
- Bektaş, Emine. *II. Meşrutiyet Dönemi Entelektüel Hayatının Önemli bir Siması: Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Bilgin, Muharrem Samet. *Dozy’e Yazılan Türkçe Reddiyeler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Bulut, Yücel. “Oryantalizmin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 2/3 (2002), 13-38.
- Ceylan, Betül. *Reinhart Dozy’nin Tarih-i İslamiyet Adlı Eserinin Felsefi Açidan İncelenmesi (İsmail Fenni, Manastırlı İsmail Hakkı, Filibeli Ahmet Hilmi Örneği)*. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çimen, Fatih. “Dozy’nin Hz. Peygamber ve Hadislere Dair Bazı İddialarına İsmail Fenni Ertuğrul’un Cevapları”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2021), 225-242.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne. *Tarih-i İslamiyet*. çev. Abdullah Cevdet. 2 Cilt. Mısır: Matbaa-i İctihad, 1908.
- Ekici, Mehmet Zeki. *II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Ekiz, Necmeddin Salih. *Oryantalizm ve Kur’an: Alman-Yahudi Oryantalizminde Kur’an’a Bakış*. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2023.
- Ekiz, Necmeddin Salih. “What Do Orientalist Qur’anic Studies Mean For a Muslim?” *Journal of Tafsir Studies* 7/Special Issue (2023), 305-351.
- Ertuğrul, İsmail Fenni. *Kitab-ı İzâle-i Şükûk: Dozy’nin Tarih-i İslamiyyet’i Üzerine Reddiye*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928.
- Filibeli, Şehbenderzade Ahmed Hilmi. *Tarih-i İslam*. 2 Cilt. Kostantiniye: Hikmet Matbaası, 1326.
- Gökkır, Bilal. “Modern Dönemde Kur’an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur’an’ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2012), 9-28.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.
- Hatiboğlu, İbrahim. “Osmanlı Aydınlarınca Dozy’nin Tarih-i İslamiyyet’ine Yöneltilen Tenkitler”. *İslam Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), 197-213.
- Hatip, Abdülaziz. *Kur’an ve Hz. Peygamber Aleyhindeki İddialara Cevaplar*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1997.
- Hughes, Aaron W. *Muslim Identities-An Introduction To Islam*. Newyork: Columbia University Press, 2013.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed ‘Abdumelik b. Hişâm el-Hımyerî. *es-Sîretu’n-Nebeviyye*. thk. Muştafâ es-Sakķâ v.dğr. 2 Cilt. Mısır: Mektebetu Muştafâ el-Bâbî’l-Halebî, 1375/1955.
- Jeffery, Arthur. “The Textual History of the Qur’an”. *The Journal of Middle East Society* 1/2 (1947), 35-49.
- Manastırlı, İsmail Hakkı. *Hak ve Hakikat*. Dârülhilâfetilaliyye: Sıratı Müstakim Matbaası, 1329.

- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Muḳâtil b. Suleymân, Ebû'l-Ḥasen Muḳâtil b. Suleymân el-Belhî. *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*. thk. 'Abdullâh Maḥmûd Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: y.y., 1423/2002.
- Necmettin, Gökür vd. (ed.). *Kur'an Araştırmaları ve Oryantalizm*. İstanbul: İfav Yayınları, 2023.
- Özdemir, Mehmet. "Dozy, Reinhart Pieter Anne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/513-514. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özervarlı, M. Sait. "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi (Fikirleri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/425-427. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Râzî, Ebû 'Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-Ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1420.
- Selahattin Sönmezsoy. *Kur'an ve Oryantalistler*. Ankara: Fecr Yayınları, 1998.
- Şen, Ercan. "Manastırlı İsmail Hakkı'nın Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr Adlı Eseri ve Tefsir Usûlüne Katkısı". *İlted: İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53 (2020), 17-40.
- Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*. thk. 'Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. b.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1420/2000.
- Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Şîlatu Târîh et-Ṭaberî*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387/1967.
- Temizer, Aydın. *Kur'an'ın Benzersiz Üslubu*. İstanbul: İfav Yayınları, 2022.
- Uçman, Abdullah. "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/424-425. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Uğur, Hakan. "Avrupa'da Oryantalizmin Ortaya Çıkışı ve Dozy'nin İslam'ın Aslılığı Hakkındaki İddialarına Karşı İsmail Fenni Ertuğrul'un Savunması". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2019), 175-195.
- Uğur, Hakan. "Oryantalist Dozy'nin Kur'an Hakkındaki İddialarına İsmail Fenni Ertuğrul'un Verdiği Cevaplar". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2019), 399-428.
- Uğur, Hakan. "Osmanlı'nın Son Döneminde Oryantalistlerin Kur'an Hakkındaki İddialarına Karşı Osmanlı Ulemasının Yapdığı Çalışmalar-İsmail Fennî Ertuğrul Örneği". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-II*. 507-548. İstanbul: İlim Yayıma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013.
- Vâhidî, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Ahmed b. Muhammed b. 'Alî en-Nîsâbü'rî. *Esbâbu'n-Nuzûl*. thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl. Beyrut: y.y., 1411.
- Yaşar, Naif. *Oryantalistlere Göre Kur'an'ın Kaynağı ve Metinleşmesi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Yılmaz, Yasin. "Batılı Münekkittler ve Dozy'nin Kur'an-ı Kerim, Vahiy ve Hz. Muhammed'e Yönelik Tenkitlerine Müslümanların Cevabı: Filibeli Hilmi Örneği". *Dini Araştırmalar Dergisi* 22/55 (2019), 77-95.
- Yılmaz, Yasin. "Filibeli Ahmet Hilmi'nin Tarih-i İslam Adlı Eseri Özelinde Dozy ve Müsteşriklerin İddialarıyla İlgili Bazı Mülâhazalar". *Turkish Studies* 12/2 (2017), 283-300.
- Yılmaz, Yasin. "Filibeli Ahmet Hilmi'nin Tarih-i İslam Özelinde Dozy'nin Hz. Peygamber'e Yönelik İddialarına Verdiği Bazı Cevaplar". *Kesit Akademi Dergisi* 8 (2017), 37-60.
- Zerenay Avan, Canan - Akdemir, Hikmet. "Çağdaş Dönemde Kur'an Vahyinin Kaynağına Dair Görüşler". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2023), 466-485.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Kahire: İsa el-Babi el-Halebi, ts.